

Sosztarits Ottó az Iseum Savariense Régészeti Műhely és Tárház régésze. 2001 és 2010 között irányította a savariai Isis-szentély feltárását.

E-mail: sottoisis@gmail.com

Absztrakt: Az Iseum fennállásának negyed évezrede alatt több olyan különleges, máshol nem tapasztalt vagy nem vizsgált építészeti jellegzetességgel szolgált, ami nemcsak a téralakítás mikéntje és egykori funkciók tisztázása okán érdekes, hanem egyben vallástörténeti szempontból is egy sor kérdést vet fel. A cikk – ha csak hipotetikus is – ezekre keresi a választ.

Kulcsszavak: Isis, sistrum, szakrális funkció, beavatás, falfestmény

DOI: <https://doi.org/10.63872/OKQN5383>

Az átlépés helyei a savariai Isis-szentélyben

Sosztarits Ottó

A savariai Isis-szentély különleges helyet foglal el a Duna-vídek római szakrális emlékei között. Mérete, kivitele és a belőle előkerült leletek alapján bizonyosan állítható, hogy jelentősége messze túlmutat lokális jellegén.¹ Munkatársaimmal 2021 óta vizsgáljuk az Iseum és a hozzá kapcsolódó külső-belső terek funkcióinak kérdését.²

Az Isis-szentély építészeti képének változásai³

A savariai Isis szentély területének legkorábbi, Kr. u. 1. század középső évtizedeiben kezdődő időszakát (1. periódus) még az Iseum létrejöttét megelőző építési/települési fázisként értelmezhetjük. Az Isis kultuszhoz köthető szakrális funkció első időszaka (2. periódus) a rendelkezésünkre álló régészeti információk szerint az évszázad utolsó negyedében kezdődött. Ennek az építési periódusnak biztosan azonosítható építészeti maradványaként csak a szentély egykori kőből épült vagy kőalapozású kerítőfalát ismerjük, de ma már egyre inkább azon a véleményen vagyunk, hogy a pódiumtemplom kőalapjának eredeti, tehát a későbbi bővítés nélküli része is erre az időszakra keltezhető.⁴

Ennek a korai időszaknak van egy különleges, de mindmáig régészeti jelenséghez, építészeti konstrukcióhoz nem kötött leletegyüttese. Ez a szentély egykori belső festett díszítése, amely töredékessége ellenére is megkülönböztetett figyelmet érdemel. A megmaradt és legalább részben rekonstruálható falképek közül is kiemelten fontos az egy-egy életnagyságú nőalakot,⁵ illetve feltehetően férfit ábrázoló freskórészlet (1. kép).⁶ A falképek értelmezését, illetve a szentélyen belüli eredeti helyük meghatározását nehezíti, hogy nem *in situ*, hanem onnan kiemelve, a szentély hátsó, nyugati traktusa mögötti, de még megszentelt területen deponálva találtuk meg.⁷ Egykori készítési idejét nem tudjuk pontosan keltezni, de a falakról való leverése és a töredékek földbe kerülése a 2. század első harmadára tehető.

A 2. periódus kisebb méretű, felmenő falait tekintve fa- és vályogszerkezetű szentélyét egy nagy kiterjedésű, összetett alaprajzú, immáron kőből épült monumentális épületegyüttes váltotta fel. Ez az Iseum tágabb környezetét képező déli városrész egészére jelentős hatást gyakorló építkezés a Kr. u. 2. század első évtizedeiben kezdődött és a század középső harmadának végéig biztosan elhúzódott (3. építési periódus). Az így kialakított épületkonstrukciót egy a 2. század végén, a 3. század elején történt újabb markáns átépítés (4. periódus) egészítette ki, ami a jellegzetes építészeti és szobrászati elemei révén az Iseum közismert építészeti képét eredményezte. Ennek során az előcsarnok

1. kép. Rekonstruált falfestmény részletek életnagyságú női (Isis?) és férfi (Osiris?) alak ábrázolásával az Iseum korai időszakából (2. periódus).

Rekonstrukció: Harsányi Eszter és Kurovszky Zsófia.

2. kép. Festett oldalfalú átjáró a beillesztett eredeti freskótöredékekkel. Belső sarok. Rekonstrukció: Harsányi Eszter – Kurovszky Zsófia. Fotó: Hódi Attila

3. kép. Festett oldalfalú átjáró a beillesztett eredeti freskótöredékekkel. Külső sarok. Rekonstrukció: Harsányi Eszter – Kurovszky Zsófia. Fotó: Hódi Attila

udvari falának áttörésével hatalmas, márványfejezettel és lábazzal rendelkező, monolit gránitoszlopokból és pilaszterekből álló homlokzatot alakítottak ki.⁸ A pódiumtemplom esetében a pódiumalap keleti irányban történő meghosszabbításával új *pronaost* hoztak létre. Ezt követően valamikor a 3. század folyamán egy újabb, de már lényegesen kisebb átalakítás jelentette az iseumi építkezések végét, amely során az előcsarnok padlószintjét emelték meg.

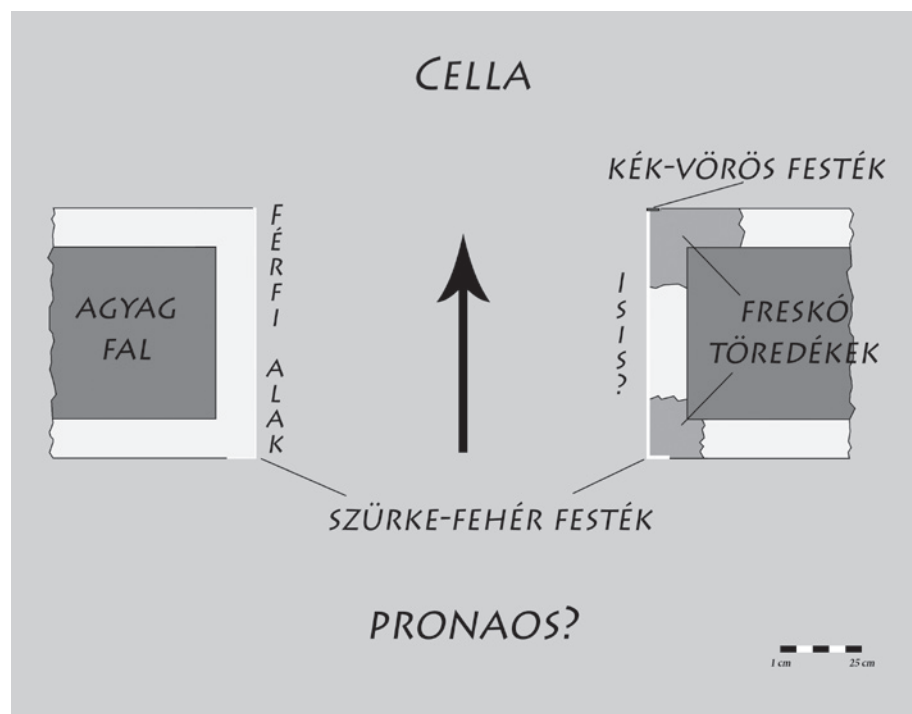
Jelen tanulmányomban három, a savariai Isis-szentély belső téralakítását érintő jelenséget vizsgállok, megkísérelve azok értelmezését, elsősorban a szentélyben folyó szertartások, illetve a liturgiából fakadó sajátos térigény szempontjából. Mindháromban közös, hogy építészeti kialakításukkal olyan markáns határvonalat jelöltek ki, amelynek átlépése szakrális szempontból is kiemelt jelentőséggel bírt.

Az átlépés helye a korai Iseumban

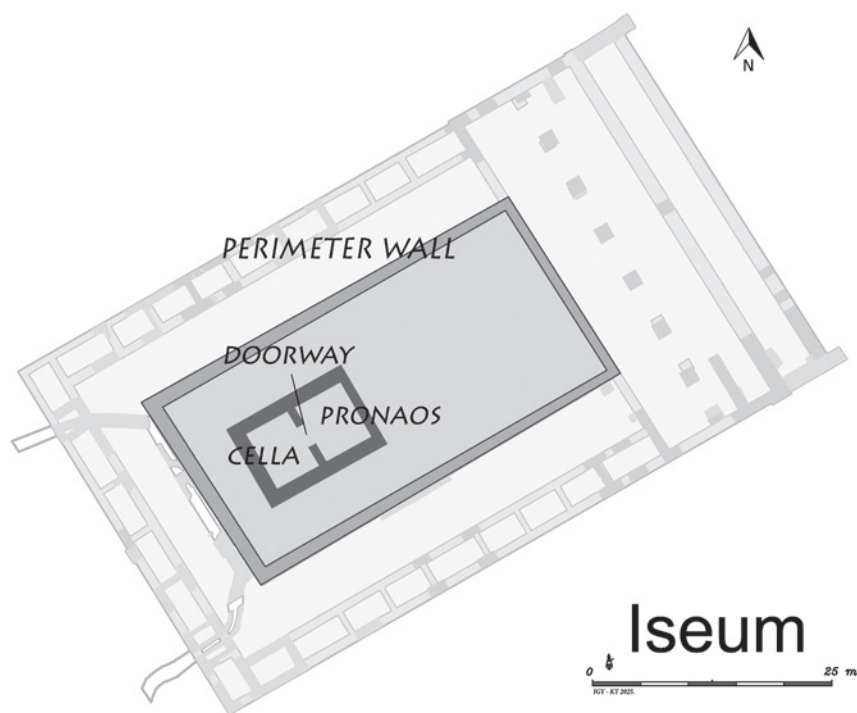
Töredékessége ellenére a 2. periódus legmarkánsabb emléke az a már fentebb említett két festett, életnagyságú alak, melyek közül az egyik – viselete alapján – minden kétséget kizáróan

nő. A leletnek az Isis kultuszhoz való tartozását az alak fel-tartott jobb kezében lévő *sistrum*, illetve a bal kézzől lelógó *situla* teszi kétségtelenné. A másik alakot férfiként értelmeztük.⁹ A korábbi publikációkban a két képet – főként a pompeii Iseumból ismert papábrázolások nyomán – papként és papnőként interpretáltuk.¹⁰ Az alakok újbóli értelmezése mellett az alábbiakban javaslatot teszek a festett felületek épületen belüli elhelyezkedésének meghatározására, ennek alapján pedig a festett képek egykori funkciójára is.

A két falkép közös szerkesztési sajátossága, hogy a festett felület mindkét esetben olyan keskeny, függőleges kiterjedésű sáv, amelynek oldalsó széleit nem festett keretek jelölik ki, hanem mindkét képmező esetében a festett felület szélét pozitív sarkok alkotják.¹¹ A nőalak képét bal oldalról lezáró és derékszögben beforduló saroktöredék belső oldalán egy vörös alapra felkent nagyjából 4,5 cm széles kék, illetve 6–7 mm széles fehér keret látható (2. kép). Két másik, a figura jobb oldalához tartozó saroktöredéken nincsen színes festés, hanem a beforduló felületeken a figurák háterül szolgáló natúr szürkésfehér festés folytatódik (3. kép). Sem a képmezők felső lezárását jelentő, sem pedig az alsó lábazati részhez tartozó darab nem volt a freskóhoz illeszthető töredékek között. Ugyanígy nem

4. kép. Festett oldalfalú átjáró rekonstrukciója a korai Iseumban (2. periódus).
Rekonstrukció: Sosztarits Ottó. Grafika: Kiss Tamás

5. kép. A korai Isis (2. periódus) szentély alaprajza, a freskókkal díszített átjáró feltételezett helyével. Grafika: Kiss Tamás

találtunk belső, ún. negatív sarokhoz tartozó töredéket sem. A festett figurák az egykori épületszerkezeten belüli lehetséges helyzetére vonatkozóan az alábbiak állapíthatók meg. A képek két, egymással párhuzamos ante falon való megjelenése, illetve vakolatból készült pilasztereken vagy a falsíkból rizalitként

kiálló függőleges tagoló elemen való elhelyezkedése, a festett és festetlen mezők helyzete, illetve a vakolatplasztika technikai sajátosságai miatt teljes egészében kizárhatók. Ezért a képek egykori helyzetére egyetlen kézenfekvő megoldás kínálkozik: azok egy épületen belül, egy falon lévő szabadnyílás, azaz ajtótok és fa ajtószárnyak nélküli átjáró egymással szemben lévő falfelületén voltak (4. kép). A fal egykori teljes, tehát vakolással együtt mérhető vastagságát, illetve a képmezők hozzávetőleges szélességét az emberi test méretei határozták meg, ami megközelítőleg 60–65 cm lehetett. A vakolat rétegrendje, különösen az épített falszerkezettel közvetlenül érintkező legalsó sárvakolat rétegének alkalmazása alapján kő alapozású, de agyagtéglából vagy döngölt agyagból készült felmenő falszerkezettel megépített falazatot kell feltételeznünk. A festmények jellege alapján szinte teljes biztonsággal kizárhatjuk, hogy azok szabad térben, például a szentély kerítőfalának belső oldalán lettek volna. Egymásból nyíló két belső térrel rendelkező, legalább két római láb vastag, teherbíró kőalapozással, illetve minimum másfél láb vastag, részben vagy egészben agyag felmenő szerkezettel megépített építmény csupán egyetlen egy ismert: ez pedig a pódiumtemplom (5. kép).

A freskók elhelyezése mellett kiemelten fontos kérdés a két festett alak azonosítása. Amennyiben a korábbi értelmezéssel ellentétben nem papokként, azaz halandó embereként, hanem istenalakokként interpretáljuk őket, önként adódik a legvalószínűbb megoldás, hogy bennük Isist és Serapist ismerjük fel. A figurák istenalakokként való értelmezése mellett az alábbi érvek hozhatók fel: 1) A közismert pompeii példák ellenére a festett papábrázolások meglehetősen ritkák.¹² Ezek közös jellemzője, hogy általában valamilyen cselekvés közben, nem pedig statikus, *epiphaneiaszerű* megjelenésben ábrázolják őket. 2) A provinciák más szentélyeiből egyáltalán nem ismerünk festett pap ábrázolásokat. 3) A nőalak istennőként való értelmezéséhez további támpont, hogy Pannoniában

– és általában a Mediterráneumon kívüli európai provinciákban – nem igazolható a női Isis-papság léte, ezért festett képen való megjelenítése sem tűnik indokoltnak.¹³

Mindezek alapján a nőalak Isisként való értelmezése a nyilvánvaló attribútumok alapján szinte biztosra vehető. A másik

figura azonosítása azonban problémás, de a fentiek miatt benne is egy istent, esetleg istennőt kell feltételeznünk. Biztosra vehetjük azonban, hogy amennyiben a figurák istenalakok, akkor nem pusztá dekorációként készültek,¹⁴ hanem azokat szakrális jelentésük miatt festették fel egy falnyílás két egymással szemben lévő oldalára. Mivel a fenti érveink alapján kizárhatjuk a két egymásból nyíló teret elzáró ajtószerkezet létét, ezért a nyitott falnyílás funkcionálisan nem a terek elhatárolását, hanem éppen ellenkezőleg, a szabad áthaladást kellett, hogy szolgálja.

A nőalakot megjelenítő falkép néhány technikai részlete még egy további fontos támpontot szolgáltat a festett felületek egykori elhelyezésére. A biztos helyzetű pozitív saroktöredékek alapján ugyanis megállapítható, hogy a két teret elhatároló fal egyik, a haladás iránya szerinti külső oldala szürkésfehér felület volt, míg a másik, a helyiség belsőként értelmezhető része kék és vörös színek kombinációjával volt kifestve. A nőalak tehát a fentiek miatt minden kétséget kizáróan a falnyílás kívülről nézve jobb oldalán helyezkedett el. A másik figura töredékei a figura falon való elhelyezkedésére nem adnak érdemi támpontot, de annyi bizonyos, hogy az előbb vázolt helyzetnek semmiképpen nem mondanak ellent.

További tisztázandó kérdés, hogy az egykori szentélyen belül hol lehetett az a tér, amelyhez a festmények tartoztak, illetve mi lehetett annak vallásos szerepe; a két tér közötti áthaladásnál, átlépéskor mihez volt szükség az istenek életnagyságú képmások formájában biztosított jelenlétére. Nyilvánvaló, hogy ennek a helynek és a hozzá tartozó funkciónak kiemelten fontos szerepe volt a kultuszban, amit a falképek fentebb ismertetett különleges volta, szinte unikális jellege egyértelműen alátámaszt. A kérdésekre a legkézenfekvőbb válasz a pódiumtemplom belseje, annak *pronaosa* és belső cellája (*adyton*) közötti válaszfal lehetett. E lehetőség melletti legfontosabb érv, hogy a korai Iseum területéről nem ismerünk más olyan építményt vagy épületrészt, amely épületszerkezetét tekintve alkalmas lett volna a két falkép fenti körülmények közötti befogadására.

Ez a kettős belső tér – más megmaradt érdemi építészeti részlet hiányában – nemcsak a kultuszszobor befogadására szolgált, hanem feltehetően a beavatás helyszíne is lehetett.¹⁵ Amennyiben a feltételezésünk helyes, a *mystés* az egyik helyiségből a másikba átlépve valójában a közönséges emberi létből egy másik, az istenek jelenlétével is nyomatékosított magasabb létállapotba került. Amennyiben ez az okfejtés helytálló, ez megerősítené, hogy a későbbi (3. periódus) pódiumtemplomnak az alapítménye már a korábbi (2. periódus) időszakban is állhatott vagy legalábbis az annak felhasználásával épült meg.

A „nagy Iseum” és néhány jellegzetes építészeti megoldása

Ahogy fentebb már említettük, a 3. periódus építkezései során a korábbi, zömében nem maradandó anyagból emelt épületrészeket elbontották,¹⁶ a területet elplanírozták. Ekkor kerülhetett sor a pódiumtemplom vagy felépítményének kőből való átépítésére is. Az új szentély építése azonban már nemcsak ezt a területet érintette, mivel a szomszédos telkek integrálása révén egy impozáns, nagyjából 3000 m²-es szentélyt alakítottak ki. A 2. század első harmadában megkezdett építkezések – an-

nak hatalmas méretei és az összetett alaprajzi rendszere miatt – csak évtizedekkel később fejeződtek be. Az így kialakított szentélykomplexum további átépítése (4. periódus) a 2–3. század fordulójára, a Severus-dinasztia időszakára tehető, ami több, a pannóniai szentélyek tekintetében szinte egyedülállónak mondható építészeti megoldást eredményezett. Ezek között elsősorban a pódiumtemplom keleti irányban való bővítését, az újonnan kialakított, márvány domborművekből álló frízzel ellátott oszlopos *pronaos*-át, illetve az Iseum előcsarnokának udvarra néző látványos homlokzatát kell kiemelnünk. E kettő nem csupán lényegi elemeiben változtatta meg a savariai Isis-szentély összképét, hanem a szentélyben folyó kultusztevékenység építészeti kereteire is jelentős hatással volt, amit az alábbiakban szeretnénk vázolni.

Az előcsarnok legmarkánsabb építészeti eleme az udvari homlokzat két hatalmas oszlopa (6. kép). A fehér márvány-lábazaton álló, nyolctonnás, Kis-Ázsiából származó gránit monolit oszloptörzsek fejezetei a lábazathoz hasonlóan szintén márványból készültek.¹⁷ Az együttesen hét és fél méter magas oszlopok,¹⁸ amelyek Pannonia ma ismert legnagyobb építészeti tagozatai közé tartoznak, az udvari homlokzat áttörésével kialakított széles átjáró gerendázatát tartották. Az átjárót kétoldalt az oszlopok megjelenéséhez illeszkedő, szintén márványfejezettel kialakított pilaszterpár egészítette ki.¹⁹ A pilaszterek törzsét vakolatplasztika alkotta. A korinthuszi stílusú márványfejezet akantuszlevelei alapján tudjuk, hogy a pilaszterek nagyjából nyolc centiméterre álltak ki az udvarra néző fal síkjából. Az oszlopokból és pilaszterekből álló keresztházás építészeti megoldás az udvar felé *tympanonos* oromzati megoldást feltételez. Ez a monumentális homlokzati látvány azonban nemcsak a pódiumtemplom építészeti ellenpontjaként, hanem mintegy a pódiumtemplom tömegével egyensúlyt tartó építészeti elemként lett kialakítva. Az épületelemek méretei, az anyaghasználat és a kivitel színvonala messze meghaladták a provinciában használtakat. Ez a konstrukció és annak az udvari homlokzatban való hangsúlyos elhelyezése együttesen annak kiemelt funkcióját sugallják. Alaprajzi helyzetük alapján nyilvánvaló, hogy az oszlopok és pilaszterek vonala egykor két tér markáns határvonalát jelölte ki. Ezek egyike maga az Iseum előcsarnoka, amely a 40 × 12,5 méteres méretével és mintegy 500 m²-es belső alapterületével egy olyan grandiózus belső tér volt, amelyhez Savariában csak a késő római helytartói palota aulája mérhető.²⁰ S mindez a forgalmas Borostyánkő útról nyíló előcsarnokkal feltehetően mindenki számára nyitva állt: funkcióját tekintve tehát elsősorban közösségi tér, gyülekezőtér (*Versammlungsraum*) lehetett. Ez utóbbi funkciót a méretek mellett az utcára néző nyitott *porticus* is valószínűvé teszi. A másik tér az előcsarnok fent ismertetett átjáróján át megközelíthető belső udvar volt, amely a mindennapi és ünnepi szertartásoknak adott otthont. Ide a belépés már csak a beavatottak számára volt lehetséges. Így az oszlopok vonala a külső, profán funkciójú épületrész és a *sacer*ként kezelt szertartástér közötti markáns határvonalat jelölte ki. Az oszlopok között való áthaladás pedig a profán külvilágból a megszentelt térbe való megérkezést jelentette az Isis tisztelő közösség tagjai számára.

Harmadikként ismét egy markáns határvonalat szeretnénk bemutatni. Ez az előbbiekhöz hasonlóan a szentély két jól elkülöníthető egységét választotta el – természetesen nemcsak

6. kép. A „nagy Iseum” (4. periódus) előcsarnokának udvari homlokzata gránitoszlopokkal és pilaszterekkel.
Rekonstrukció: Sosztarits Ottó – Pazirik Kft.

építészetileg, hanem szakrálisan is. Közismert, hogy a pódium-templom – mint az istennő lakhelye – csak a papi személyzet számára volt látogatható, míg mások számára – talán a beavatási szertartást leszámítva – elzárt területnek számított.²¹ A pódiumtemplom és az udvar határvonalát a *pronaos* udvari frontja

jelölte ki. A *pronaos* főhomlokzatán megjelenő istenképmások önmagukban is különlegesnek számítanak. A frízen ugyanis a görög-római istenvilág elemei,²² Victoria, Mars, Hercules, Genius Augusti, illetve az egyiptomi eredetű istenségek, Isis-Sot-

7. kép. A savariai Iseum pódiumtemplomának architráv töredéke, a front oldalon lévő kratérral és szőlőindákkal. Fotó: Dabasi András

his, Isis-Hygieia, Serapis és Anubis együttes szerepeltetése önmagában is szinte kuriózusnak számít a császárkori templomépítészetben.²³ A fríz alatt lévő gerendázat különlegessége, hogy azon egy szőlőlevelekből és szőlőfürtökből álló indamotívum volt látható. Az inda mintegy hatalmas koszorú,²⁴ körbefonta a templomot, s így egyfajta diadémaként koronázta meg azt. Ennek a gerendázatnak egyetlen – a szerencsés véletlennek köszönhetően éppen a legfontosabb – középső eleme maradt ránk (7. kép).²⁵ Az *architráv/epistylon* közepén, egyben a templom hossz tengelyét kijelölő helyen egy *kratér* van, amelyből két irányba indul a hullámos szőlőinda motívum.²⁶ A *kratér* és a szőlőinda is egyértelműen Dionysosra utal. Dionysos Isis párját, Osirist idézi fel; ugyanis mindketten meghaló-feltámadó istenségek voltak, sőt haláluk

is hasonló módon, szétszaggatás, feldarabolás által következett be.²⁷ E hasonlóságok miatt a két istenalak karaktere az idők folyamán fokozatosan közeledett egymáshoz.²⁸ Nem véletlen tehát, hogy például a pompeii templom *naos*-ának hátsó frontján egy fülkében álló Dionysos volt megtalálható.²⁹

Jelen esetben azonban a gerendának nemcsak a szembenézeti frontja érdekes számunkra, hanem annak alsó, lefelé néző felülete is. A gerendatöredék épen megmaradt jobb szélén jól látható egy korinthuszi vagy esetleg kompozit oszlopfejezet ívesen kialakított fedőlemezének, *abacus*-ának a helye. A középső gerendadarabot kétoldalt alátámasztó oszlopfejezetek között egy egyszerű léckeretes mező megmaradt két sarkában pufók emberfejek láthatók (8–9. kép). A keretelt képmező közepe felé tekintő elrendezés és a felfüvódott arc egyértelműen a széliszenek jellegzetes ábrázolásmódját mutatja. Az elhunytak lelkét a túlvilágra fűző széliszenek³⁰ képzete az egyiptomi valóságsságból került át a római szepulchrális kőfaragásba. Szokásos, az eredeti funkcióból következő, bár e téren sem túl gyakori megjelenésének jó példája egy soproni (Scarbantia, Pannonia-Superior) sírsztélé,³¹ ahol a széliszenek a képmező sarkaiban helyezkedtek el (10. kép). Nem túl nagy számban, de ismerünk olyan épületelemeket is, amelyekben szintén széliszenek láthatók. Ilyen például a bécsi (Vindobona, Pannonia-Superior) mészkő gerendatöredék (11. kép),³² amely egykor feltehetően egy sírpítményhez tartozott. Ugyancsak gerenda volt a stuttgarti múzeumban őrzött, a 19. század első felében talált köemlék is (12. kép).³³ Ezen a ponton érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon mégis miért kerülnek a szepulchrális ikonográfia jegyei jelen esetben egy Isis templom homlokzatára?

Közismert, hogy a beavatás valójában a *mystés* jelképes halálát és az istennek világában való újjászületését szimbolizálja.³⁴ Ehhez elég Lucius beavatási jelentének leírását idéznünk Apulleius vonatkozó szövegéből (XI. 23): „Accessi confinium mortis et calcato Proserpinae limine – A halál határán jártam, Proserpina küszöbét tapostam.”³⁵ A halál és beavatás gondolata Plutarchosznál szintén hasonló módon jelenik meg.³⁶

8. kép. A savariai Iseum pódiumtemplomának architráv töredékének alsó oldala a keretben lévő széliszenekkel és az oszlopfejével. Fotó: Dabasi András

9. kép. Széliszenek az architráv első részén. Fotó: Dabasi András

10. kép. Római sírkő oromzata, sarkaiban széliszenek alakjával, Sopron/Scarbantia. Fotó: Pásztókai-Szeőke Judit

11. kép. Homokkő gerenda töredéke, szélisten alakjával. Bécs/Vindobona.
Fotó: Ortof Harl

12. kép. Mészke gerenda töredéke, szélesiten alakjával.
Stuttgart. Fotó: Ortof Harl

13. kép. Szélistenekkel díszített architráv és szőlőindás gerendázat a pódiumtemplom homlokzatában.
Rekonstrukció: Sosztarits Ottó – Pazirik Kft. Grafika: Kiss Tamás

A gerenda alatt, azaz a gerendát tartó oszlopok közötti áthaladás az udvar felől a templomba lépő számára szakrális aktust jelentett, hiszen ott a szentélyudvar és az isten lakóhelyének markáns határa húzódott. A hely tehát kapuként (13. kép) Isis valóságos földi és szimbolikus égi háza közötti átlépés helyeként szolgált. A kapun való jelképes átlépés azonban nemcsak Isis kultuszában, hanem egy másik misztériumvallás esetén, Mithras tiszteletében is fontos szerepet játszott, ahol is a kapu a lélek földre születésének és eltávozásának helyeként jelent meg. E gondolatkör kiemelten fontos emléke egy, a trieri múzeumban őrzött dombormű, amely Mithras sziklából való születését jeleníti meg (14. kép). A jelenetet stilizáltan ábrázolt oszlopos, *tympanonon* templomkapu keretezi, ahol a zodiákus hangsúlyos megjelenése nyilvánvalóan a jelenet égi és egyben univerzális jellegét hangsúlyozza. A képmező négy sarkában a szélistenek képmása jelenik meg, utalva azoknak a megszületés/újjaszületés aktusában betöltött szerepére.

Jól tudom, hogy az általam felvetettek erősen hipotetikusak, így nyilván további kutatásokat igényelnek. Mindazonáltal remélem, hogy kérdésfelvetésként vagy vitaalapként mégis hozzájárul a savariai Isis-szentély mindennapi és ünnepi használatából eredő szakrális tevékenység tereinek meghatározásához.

14. kép. Sziklából születő Mithras alakja egy Kr.u. 2–3. századi reliefen. A jelenetnek egy stilizált templomhomlokzat ad keretet.

A sarkokban a négy szélisten, fenn a tympanonban kráter.

Trier/Augusta Treverorum.

(<https://www.mithraeum.eu/monument/312>)

Jegyzetek

Jelen tanulmány a szerző „Sacral functions and the organisation of space in the Isis sanctuary in Savaria” című tanulmányában leírtak továbbgondolt és kiegészített változata. Mindkét írás az FK 138156 számú projekt keretében, a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az FK_21 “OTKA” Fiatal Kutatói Kiválósági pályázati program finanszírozásában valósult meg.

- 1 Csapláros et al. 2014, 77; Bíró–Sosztarits 2023, 47.
- 2 Sosztarits–Bíró et al. 2025; Bíró 2025; Sosztarits 2025; Bíró–Horváth 2025; Sosztarits et al. 2026.
- 3 A szentély építéstörténetét, periodizációját több helyen összefoglaltuk. Lásd bővebben Bíró–Sosztarits 2023; Sosztarits et al. 2026.

- 4 Lásd Sosztarits–Bíró 2024, 419, Abb. 3.

- 5 ISEUM KAT. 7.5, jobb oldal.

- 6 ISEUM KAT. 7.5, bal oldal.

- 7 A korai szentély átépítése során a freskókat leverték, és kitalicskálták az építkezéssel már nem érintett területen kívülre. Mivel a *dedicatio* révén a freskók az istenek „tulajdonát” képezték, depónálása is csak *sacer* területen volt lehetséges. Vö. Vágási–Horváth 2025, 109, Fig. 13–14. A levert töredékek földbe kerülésének keltezése közvetve az átépítés idejére is támpontot ad: Bíró–Sosztarits 2023, 40–42, Fig. 7; Bíró–Horváth 2025; illetve Bíró–Horváth (2025) a hozzá tartozó stratigráfiai adatokkal és leletekkel bőven illusztrálva.

- 8 Az oszlopok és a templom homlokzati elemei és domborművei egyaránt gummerni márványból készültek. A bánya hosszú használata és a nyersanyag általános elterjedtsége miatt ez csak közvetve igazolja az azonos építési fázishoz tartozásukat. Vö. Pochmarski 2012, 29; Djurić–Müller 2009, 111–127.
- 9 A férfialak azonosítási nehézségéről lásd Harsányi–Kurovsky 2014, 105.
- 10 ISEUM KAT. 7.5, katalógus szöveg; Harsányi–Kurovsky 2014a; 2014b.
- 11 Harsányi–Kurovsky 2014a, 103–105, Fig. 1–2; Harsányi–Kurovsky 2014b.
- 12 A szentélyek dekoratív festéséről áttétekinthető jelleggel Moormann 2011; a pompeii Iseum papábrázolásairól Hoffman 1993, 132–135; Moormann 2018, 376–377; Beaurin 2013, 57–58, Fig. 4. és 1187.
- 13 A nők kultuszban betöltött szerepéről összefüggő jelleggel lásd Heyob 1975, passim. A Mediterráneumon kívüli női papság hiányára lásd Bricault 2005, 783–784; RICIS–II Index.
- 14 Swetnam–Burland 2011, 346–347.
- 15 A lehetséges beavatási helyisége elhelyezkedésére és alaprajzuk sokszínűségére lásd Nagel 2019, 1137, 1185. További példákkal még Nielsen 2014, 3, 3. fejezet.
- 16 Ez alól talán a pódiumtemplom a kivétel, ugyanis jelen ismereteink szerint a pódiumtemplom kő alapozása már a korábbi periódusban is létezhetett (lásd fentebb)
- 17 Fedák 1999, 169; Peacock et al. 1994, 209; Peacock 1995, 365.
- 18 Szentlélek 1960, 9–10, –5. kép; ISEUM KAT. 6.12; 6.20.a–b; 6.21.
- 19 A pilaszterfejezethez tartozó akantuszlevelek (ISEUM KAT. 6.17–19) Ezeket, illetve az ehhez hasonló töredékeket az 1962-es leltárkönyvi bejegyzése alapján már maga az ásató Szentlélek Tihámér is a pilaszterfejezet töredékeinek határozta meg. Sajnos a megvalósult műemléki bemutatás nem ezt az építészeti megoldás tükrözi. Az előcsarnok udvari homlokzatának rekonstrukciójába két további oszloptörzs töredék is beépítésre került, melyek biztosan nem az Iseumból származtak.
- 20 Tóth 1973, 126, Abb. 3–4; Tóth 2011, 278.
- 21 Ezért is kell reggel a templomnyitó szertartáshoz az istennő szobrát kihozni a szentélyből. Vö: Apuleius *Met.* XI. 20.
- 22 ISEUM KAT. 1.1–4.1, jobb oldal; 4.3.
- 23 ISEUM KAT. 4.1, bal oldal; 4.2
- 24 A koszorú jelentőségére lásd Tertullianus: *De corona militis* 15, 3.
- 25 ISEUM KAT. 6.1.
- 26 A kratér és abból kétfelé induló indamotívum, mint a templom tengelyét kijelölő figurális elem felismerése a Hajnóczy-féle homlokzat rekonstrukció talán legfontosabb felismerése volt. Vö. Hajnóczy–Szentlélek 1964, 132, 116; Hajnóczy 1967, 437, 588. kép
- 27 Nagel 2019, 837. A két istenalak közelítésének lehetőségét szertartásaik orgiasztikus jellege is hordozta. Vö. Nielsen 2014, 219–220.
- 28 A jelenséghez legutóbb Christodoulou (2024, 140. További irodalommal) szólt aktívan hozzá.
- 29 Hoffmann 1993, 156–157 (további irodalommal).
- 30 Cumont 1942, 242; Kákossy 1978. 177.
- 31 CIL III = RIU 176 = LUPA 3348. Ugyancsak szélstenek láthatók Tiberius Iulius Rufus auxiliáris lovaskatona borbotyái (Walbersdorf) sírkövén is, az elhunytak portréinak két oldalán. Lásd: AE 1906, 00111 = LUPA 423.
- 32 LUPA 27967. (Vindobona), Sírépítmény relíeffel díszített gerendatöredéke.
- 33 LUPA 7431. (Stuttgart-Zähenhausen), feltehetően szentélyből származó mészró relief.
- 34 A beavatott, mint feltámadt halott kérdéshez Venit 2002, 153; Nagel 2019, 728.
- 35 Fordította Révay József.
- 36 *De Is. et Osir.* 3. illetve Nielsen 2014, 219.

Bibliográfia

- Beaurin, L. 2013. *Honorer Isis: les cérémonies isiaques dans les cités de l'Empire romain occidental*. Thèse de doctorat. Lille. <https://doi.org/10.70675/6540f0dbzda4z47a3zb89bz5983595cfab7>
- Bíró Sz. – Horváth B. 2025. „The ritual waste management in the Iseum in Savaria”: *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 3/13 (megjelenés alatt).
- Bíró Sz. – Sosztarits O. 2023. „Architectural and Infrastructural Changes in Savaria in the first half of the second century”: Láng O. (szerk.): *Hadrianus MCM. Proceedings of the international conference on the occasion of the 1900th anniversary of the Emperor Hadrian's accession to the throne* (Aquincum Nostrum II. 10). Budapest, 35–50.
- Bíró Sz. – Sosztarits O. 2024. „Iseum – A Cohabitation: the Micro-topographical and Functional Environment of the Isis Sanctuary in Savaria in the 1st and 2nd centuries AD”: I. Vilagorac Brčić – G. Kremer – A. Nikoloska (szerk.): *Contextualizing “Oriental” Cults. New Lights on the Evidence between the Danube and the Adriatic*. Záhgráb, 115–136. <https://www.doi.org/10.17234/9789533791074.09>
- Bricault, L. 2005. *Recueil des Inscriptions concernant les Cultes Isiaques*. (RICIS), I–III. Mémoires XXXI. Párizs.
- Bricault, L. 2012. „Associations isiaques d'Occident”: A. Mastrocinque – G. Scibona (szerk.): *Demeter, Isis, Vesta, and Cybele: Studies in Greek and Roman Religion in Honour of Giulia Sfameni Gasparro* (Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 36). Stuttgart, 91–104.
- Christodoulou, P. 2024. „Locating Dionysus at the Isiac Sanctuary of Thessaloniki”: I. Vilagorac Brčić – G. Kremer – A. Nikoloska (szerk.): *Contextualizing “Oriental” Cults. New Lights on the Evidence between the Danube and the Adriatic*. Záhgráb, 137–177. <https://doi.org/10.17234/9789533791074.10>
- Cumont, F. 1942. *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*. Párizs.
- Csapláros A. – Lamm, S – Sosztarits O. 2014. „Die Rolle des Isis-Heiligtums in Savaria”: E. Trinkl (szerk.): *Akten Des 14. Österreichischen Archäologentages Am Institut Für Archäologie Der Universität Graz Vom 19. Bis 21. April 2012*. Bécs, 77–82.
- Dardaine, S. – Fincker, M. – Lancha, J. – Sillières, P. 2008. *Belo VIII. Le sanctuaire d'Isis*. Madrid.
- DeCaro, S. 2006. *Il santuario di Iside a Pompei e nel Museo archeologico nazionale*. Nápoly.
- Djurić, B. – Müller, H. W. 2009. „White Marbles in Noricum and Pannonia: An Outline of the Roman Quarries and Their Products”: Ph. Jockey (szerk.): *ΑΕΥΚΟΣ ΑΙΘΟΣ. Marbres et autres roches de la Méditerranée antique: études interdisciplinaires. Aix-en-Provence 12–18 June 2006*. Párizs, 111–127.

- Fedák J. 1999. „The Provenance and the Use of Granite Columns in Roman Hungary”: *Antaeus* 24, 169–176.
- Fontana, F. 2010. *I Culti isiaci nell'Italia settentrionale I. Verona, Aquileia, Trieste. Con un contributo di Emanuela Murgia* (Polymnia. Studi di archeologia I). Trieszt.
- Harsányi E. – Kurovsky Zs. 2014. „Savaria korai Iseumának falfestményei”: Balázs P. (szerk.): *FiRKÁK III. Fiatal Római Koros Kutatók III. konferenciakötete*. Szombathely, 103–112.
- Harsányi E. – Kurovsky Zs. 2017. „Wall Paintings of the Early Iseum of Savaria, Pannonia”: S. T. A. M. Mols – E. M. Moormann (szerk.): *Context and Meaning. Proceedings of the Twelfth International Conference of the Association Internationale Pour la Peinture Murale Antique (Athens, September 16–20, 2013)*. Leuven–Párizs–Bristol, 523–527.
- Heyob, S. K. 1975. *The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World* (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain 51). Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004296374>
- Hoffmann, P. 1993. *Der Isis-Tempel in Pompeji* (Charybdis 7). Münster.
- ISEUM KAT. = Sosztarits O. – Balázs P. – Csapláros A. (szerk.) 2013. *A savariai Isis szentély. Isis savariai otthona* (Sistrum Ser. A 1). Szombathely.
- Kákósy L. 1978. *Egyiptomi és antik csillaghit* (Apollo Könyvtár 9). Budapest.
- Kleibl, K. 2009. *Iseion: Raumgestaltung und Kultpraxis in den Heiligtümern gräco-ägyptischer Götter im Mittelmeerraum*. Worms.
- Mráv Zs. 2005. „Die severerzeitliche Fassade des Isis Heiligtums in Savaria.”: Györy H. (szerk.): *Aegyptus et Pannonia II. Acta Symposii anno 2005*. Budapest, 123–156.
- Moormann, E. 2011. *Divine Interiors. Mural Paintings in Greek and Roman Sanctuaries* (Amsterdam Archaeological Studies 16). Amsterdam. <https://doi.org/10.4324/9781003694144>
- Moormann, E. 2018. „Ministers of Isiac Cults in Roman Wall Painting”: V. Gasparini – R. Veymiers (szerk.): *Individuals and Materials in the Greco-Roman Cults of Isis: Agents, Images, and Practices (Proceedings of the VIth International Conference of Isis Studies)*. Leiden–Boston, 366–383. https://doi.org/10.1163/9789004381346_014
- Nagel, S. 2019. *Isis im Römischen Reich. Teil 1: Die Göttin im griechisch-römischen Ägypten. Teil 2: Adaption(en) des Kultes im Westen* (Philippika. Altertumswissenschaftliche Abhandlungen / Contributions to the Study of Ancient World Cultures 109). Wiesbaden. <https://doi.org/10.1515/hzhz-2020-1338>
- Nielsen, I. 2014. *Housing the Chosen. The Architectural Context of Mystery Groups and Religious Associations in the Ancient World* (Contextualizing the Sacred 2). Toulson.
- Peacock, D. P. S. – Williams-Thorpe, O. – Thorpe, R. S. – Tindle, A. G. 1994. „Mons Claudianus and the problem of the 'granito del foro': a geological and geochemical approach”: *Antiquity* 68/259, 209–230. <https://doi.org/10.1017/s0003598x00046536>
- Peacock, D. P. S. 1995. „The Passio Sanctorum Quattuor Coronatorum: a petrological approach”: *Antiquity* 69/263, 362–368. <https://doi.org/10.1017/s0003598x00064760>
- Pintér F. – Zöldföldi J. 2005. „A szombathelyi Isis-szentélyből származó két márványminta eredetátározása stabilizotóp-geokémiai és petrográfiai módszerekkel / Provenancing two marble samples from the Savaria Iseum by stable isotope geochemistry and petrography”: *Archaeometriai Műhely* 2/1, 57–59.
- Pochmarski, E. 2012. „Transport of Marble on Land or by River in SE-Noricum and Western Pannonia”: *Histria Antiqua* 21, 29–36.
- Sancho, Á. J. 2020. „The Iseum of Italica. A Sanctuary in the Theater's Porticus”: L. Bricault – R. Veymiers (szerk.): *Bibliotheca Isiaca IV*. Bordeaux, 45–52.
- Sosztarits O. 2003. „A savariai Iseum újraindított kutatásairól”: *Ókor* 2/4, 51–54.
- Sosztarits O. 2008. „The Isis Sanctuary and the Relics of Egyptian Cults in Savaria”: F. Tiradritti (szerk.): *Egyptian Renaissance. Archaeism and the Sense of History in Ancient Egypt*. Budapest, 129–133, 199–207.
- Sosztarits O. 2010. „Evidenzen der Chronologie von Iseum in Savaria”: Györy H. (szerk.): *Aegyptus et Pannonia IV. Acta Symposii anno 2006*. Budapest, 145–154.
- Sosztarits O. – Bíró Sz. 2024. „Savaria in Bewegung. Topografische Forschung im südlichen Gebiet von Savaria”: J. Horvat – St. Groh – K. Strobel – M. Belak (szerk.): *Roman Urban Landscape. Towns and Minor Settlements from Aquileia to the Danube* (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 47). Ljubljana, 415–428. https://doi.org/10.3986/9789610508281_21
- Sosztarits O. 2025. „Sacral functions and the organisation of space in the Isis Sanctuary in Savaria.”: Bíró Sz. – Horváth B. (szerk.): *Archaeology of Roman Sanctuaries Proceedings of the International Conference held between 3rd–4th October 2024 at the Iseum Savariense in Szombathely (HU)*. Szombathely, 319–338.
- Sosztarits O. – Bíró Sz. – Horváth B. – Hódi A. 2026. „Sacral functions and spatial distribution in the Isis sanctuary in Savaria”: Szabó Cs. – Ch. Gugl (szerk.): *Sanctuaries in the Danube Provinces*. Leiden–Boston, 153–167. https://doi.org/10.1163/9789004743717_015
- Swetnam-Burland, M. 2011. „'Egyptian' priests in Roman Italy”: E. S. Gruen (szerk.): *Cultural Identity in the Ancient Mediterranean*. Los Angeles, 336–353.
- Szentlélek T. 1960. *A szombathelyi Isis-szentély*. Budapest.
- Tóth E. 1973. „Late Antique Imperial Palace in Savaria (the Question of the so-called Quirinus Basilica)”: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25, 118–137.
- Tóth E. 2011. „Die spätrömische Palastanlage von Savaria (Pannonia Superior)”: G. v. Bülow – H. Zabehlicky (szerk.): *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste Großvillen im Donau-Balkan-Raum. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008*. Bécs, 275–284.
- Vágási T. – Horváth B. 2025. „Ritual pits of sanctuaries in Western Pannonia”: Bíró Sz. – Horváth B. (szerk.): *Archaeology of Roman Sanctuaries. Proceedings of the International Conference held between 3rd–4th October 2024 at the Iseum Savariense in Szombathely (HU)*. Szombathely, 95–123.
- Venit, M. S. 2002. *Monumental Tombs of Ancient Alexandria: The Theater of the Dead*. Cambridge.
- Venit, M. S. 2015. *Visualizing the Afterlife in the Tombs of Graeco-Roman Egypt*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107256576>